

ОЛЕНА ОНУФРІЄНКО

КАНДИДАТ ФІЛОЛОГІЧНИХ НАУК, ДОЦЕНТ
завідувач кафедри української мови, літератури та культури
факультет лінгвістики
Національний технічний університет “КПІ”
kumlk@kpi.ua

ЕКЗИСТЕНЦІЙНІ МОТИВИ ТВОРЧОСТІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Стаття розглядає екзистенційну орієнтацію на неповторність індивідуальної сутності буття, яка не знає “втоми духу”, як абсолютну цінність; відтак досліджується визначальний для творчості Лесі Українки “феномен одержимості”, що дозволяє її героям усвідомити необхідність творчої індивідуальної свободи, через досягнення якої стає можливим перемогти самотність: вирисувати, вибудувати, сотворити себе.

Ключові слова: любов, одержимість, екзистенціалізм, вічна жіночність, вибір, неоромантизм, свобода.

Говорячи про екзистенціалізм в українській літературі, слід зауважити, що цей напрямок зародився в лоні нової естетичної хвилі осмислення людини і суспільного оточення. Чому екзистенціалізм? Тому, що він дозволяє йти у глибини індивідуального «я»,

осягнувши поняття свободи. Ж.-П. Сартр стверджував, що людина приречена до Свободи, бо свобода – тягар, покладений на людину як на особистість.

Обираючи свободу, людина бере на себе відповідальність за своє життя, за свою моральність, саме тому переймаючись і становищем своєї батьківщини, і своєю долею. Відбувається вибір між справжнім і несправжнім існуванням, що стає вирішальним кроком на шляху створення себе, в чому і полягає сенс людського буття.

Людина, яка обирає екзистенціалізм, усвідомлює, що вибір, який вона робить, є одночасно індивідуальним і таким, що є значущим для всього людства. Адже це вибір між примиренням з абсурдом існування людини у світі та бунтом проти нього. Людина, яка приречена до свободи, на власні плечі бере тягар всього світу.

У своєму ствердженні творчої концепції неоромантизму Леся Українка спирається на почуття екзистенційного вибору. Окрім того, у юної поетеси досить повно склалося бачення і розуміння його сутності, де змістовим ядром стало розуміння людини як самоцілі. Боротьба за себе, боротьба з собою – нескінченна внутрішня боротьба за розбудову в собі найвищих моральних цінностей – ось

що цілком відповідало тим ідеалам, які вже сповідувала Леся Українка.

У своєму ствердженні творчої концепції неоромантизму Леся Українка спирається на поняття екзистенційного вибору, але орієнтується на екзистенційну онтологію, обґрунтовану згодом Мартіном Гайдеггером, де основним принципом людського існування є бути – у світі, тобто екзистенційне існування: страх, співчуття, забуття, розуміння.

У творчості Лесі Українки акцентуються такі екзистенціали, як-от: настрій, інтуїція, що є вихідним моментом існування людини і дозволяє орієнтуватися у світі; страждання, яке допускає злиття з чужим і стає критерієм духовності, а це в свою чергу формує ще ряд екзистенціалів, які визначаються як інтенціальність.

Зауважимо, що біль, страждання як такі не можуть піддаватися інтенціальності, оскільки смислу в собі не утримують, але біль спонукає до творчості, а вона утримує світ у бутті. Водночас естетика любові, болю, страждання повертає в українську ментальність феномен «вічної жіночності», що за С. Аверинцевим є «символом світової міри буття». Тому в Лесі Українки любов є рівною співчуттю. Власне її любов є те, що творить людину.

Через неокантіанство поетеса відкриває феномен споглядальності, не детермінований зовнішніми факторами, а це є кроком до «самої себе», тобто до єдиної, неповторної та екзистенційної.

Екзистенційний концепт неволі є переважальним у драматичній спадщині Лесі Українки, де неволя – шлях до руїни душі, нації, вітчизни, а отже шлях у нікуди, у небуття, тому такою важливою є можливість вибирати, особливо у переломні історичні епохи.

Екзистенційна орієнтація визначає як основну цінність неповторність індивідуальної сутності буття, що не знає «втоми духу», – звідси постає як визначальний «феномен одержимості», що дозволяє героям Лесі Українки усвідомити необхідність творчої особистої свободи, щоб перемогти самотність і вирисувати, вибудувати, витворити себе.

У філософській системі Лесі Українки буття окремого індивіда проголошується найвищою цінністю, що є основоположним у вченні екзистенціалістів. У статтях «Новейшая общественная драма» і «Винниченко», постає неоромантична естетика авторки, утверджується неповторність внутрішнього світу кожної особистості. Так

Леся Українка відзначає: «Неоромантизм прагне звільнити особистість у самому натовпі, розширити її права, дати їй можливість знаходити собі подібних і, якщо ця особистість активна і діяльна, підносити до свого рівня інших» [Українка 1977: 237]. Поет повинен іти у народ, але також підносити його до свого рівня.

У статті «Винниченко» Леся Українка напише *«Кожна особистість суверенна, ... кожна людина, якою б вона не була, є героєм для самої себе і частиною середовища стосовно інших»* [Українка 1998: 238], і далі *«істинний новоромантик зневажає не сам натовп, тобто не осіб, які складають натовп, а той рабський дух, який змушує людину добровільно зараховувати себе до натовпу, як до чогось стихійного, такого, що поглинає, нівелює, стирає індивідуальність»* [Українка 1998: 239]. Ще Хосе Ортега-і-Гасет писав у праці «Бунт мас», що маса стирає індивідуальність. Тому герої Лесі Українки, згідно з її естетичною концепцією, виокремлені з маси і не опускаються до неї, а піднімають її до свого рівня.

Формуючи власне світобачення, поетеса, гармонійно поєднавши набутки різних літературних спрямувань на основі новаторських філософських концепцій, була налаштована на активне сприйняття екзистенційного

світогляду. Хоча, як відомо, екзистенціалізм лише після першої світової війни знайшов належне осмислення в Німеччині (Мартін Гайдеггер, Карл Ясперс, Мартін Бубер), а саме поняття було запроваджене К. Ясперсом у 1931 році. Заслуговує на увагу думка про те, що філософська атмосфера кінця XIX – початку XX століття жила передчуттям екзистенційності. При цьому Леся Українка була орієнтована на ту тенденцію, що з часом набула означення як екзистенційна онтологія, сформульована і обґрунтована М. Гайдеггером, відповідно до якої основним принципом людського існування є *бути* – у – світі, що, у свою чергу, є екзистенціалією існування. Екзистенціалії є способами людського існування, категоріями людського буття.

Високий рівень освіченості поетеси давав їй можливість достатньо глибоко усвідомлювати сутність та значення філософських процесів і вибудовувати свій ряд екзистенціалів, що лягли в основу її літературної творчості, зокрема драматургічної.

Аналіз основних ідей творчості Лесі Українки дає можливість виділити основні світоглядні константи, – адже це був період активного формування ряду екзистен-

ціалів. Чи не в першу чергу у Лесі Українки формується настрої, який визначає всі її почуття, думки і бажання.

Настрої, за Гайдеггером, у людини є вихідним моментом її існування. І якщо у відповідності до західноєвропейських концепцій людина не могла вплинути на свій стан, то Леся Українка підпорядковувала, формувала свої настрої, виходячи із феномену волі, інтуїції. А тому мотиви кохання, такі характерні для західноєвропейського неоромантизму, у Лесі Українки витісняються, і «рука стискає невидиму зброю, а в серці крики бойові лунають!». І якщо мотив кохання витісняє будь-які інші, то це відбувається у відповідності до екзистенційних спрямувань поетеси, тоді ряд екзистенціалів поповнюється феноменом страждання. Як відомо, страждання було основою моралі А. Шопенгауера, коли потужні моральні принципи долають егоїстичні спрямування. Леся Українка вбачала у стражданні можливість пізнання, тотожності всього сутнього, злиття з чужим «я». І водночас страждання від кохання є критерієм справжньої духовності, засіб для величі душі – принцип Фрідріха Ніцше, реалізований в її поезіях («Сафо», «Конвалія», «На мотив з Міцкевича», «Романс», «Єврейська мелодія», «Італійська народна пісня», поема «Русалка»). Не страх,

а кохання сприяє відчуженості її людського і творчого Я, надаючи можливості розкрити і усвідомити його як можливе буття, як вільне буття, вільне в розумінні самої себе і власного вибору.

На нашу думку, переживання фізичного і душевного болю, страждання поетеси сформували у її творчості ряд екзистенціалів, який можна означити сучасною термінологією як інтенціональність. Адже, переживаючи душевний біль, вона, власне, здійснює прорив свідомості у світ. І це є смислотворче прагнення, а в поезії, драматургії виражена предметна інтерпретація всієї гами почуттів. Зауважимо, що страждання, як такі, не можуть піддаватися інтенціональності, не мають предметної інтерпретації, оскільки означені феномени (біль, страждання) смислу в собі не утримують. Але біль спонукає до творчості, тобто продукує формотворчу діяльність духу. Тим самим творчість утримує світ у бутті. Водночас, естетика любові, болю, страждання повертає в українську ментальність феномен «вічної жіночності», що є (за С. Аверинцевим) «символом світової міри буття» [Аверинцев 1997: 161], яка у ХІХ ст. в Європі втратила свої позиції, була витіснена «антисофістськими можливостями новоєвропейського індивідуалізму» [Аверинцев 1999:161].

У свою чергу «вічна жіночність» увиразнює ментальність, оскільки «ментальний план, що служив ареною небесного життя», за Чарльзом Ледбітером є третім із п'яти великих планів, що випали на долю людства. Нижче нього знаходилися плани аспіральний і фізичний, вище за нього – плани бодхи і нірвани (окрім цього є два божественні плани: любові, мудрості й розуму). «Цей той самий план, на якому людина... проводить більшу частину часу впродовж процесу своєї еволюції» [Ледбітер 1937: 7–8]. Французький дослідник цілком справедливо вважає, що «саме це і є істиною та постійною батьківщиною того «я», яке перевтілюється, тобто людською душею. Кожне заглядання до її втілення є в її стежі лише коротким, але важливим епізодом» [Ледбітер 1937: 8]. Ось чому любов у поетеси є рівною співчуттю (що співвідносилось з шопенгауерівською концепцією).

Її любов є виразом «вічного», що вивищується над щоденними потребами, понад юрмою, те, що творить Людину і без чого вона не гине (Лукаш, втративши «вічне» у своїй душі, стає вовкулаком. Мавка ж оживає, повернувши те «вічне».).

У поетеси прагнення до вічного було волевиявленням. У властивій їй манері створювати відчуття вічноплинного,

відчуття того, що розпочатий рух продовжується в нескінченність, Леся Українка переходить від моментів найтяжчої зневіри до найвищого піднесення, тому «в усміху ненависть і любов», тому лиш «тільки той ненависті не знає, хто цілий вік нікого не любив».

До того ж, Леся Українка через неокантіанство усвідомлює те, що розум не створює предмет, а лише надає йому апріорну форму. У такий спосіб, як уявляється, Леся Українка відкрила феномен споглядання, що продовжує вибудований нею ряд екзистенціальних концептів.

Зазначимо, що у поетеси перетинаються декілька значень споглядальності: як можливість осягнення позачуттєвих значень споглядальності, як процес безпосереднього формування ідей (в дусі Платона) і споглядальність як можливість сприйняття Абсолюту. Ось чому «ясні зорі», «зірниці, що проривають ніч», з'являючись край неба, «мов над озером сплячим, глибоким лебідь сплескував білим крилом», «ніч темна» має «чорні широкії крила», можуть побороти «досвітні вогні». Зазначимо, що споглядальність Лесі Українки уже не детермінована зовнішніми факторами, вона є кроком до «самої себе», до єдиної і неповторної, тобто екзистенціальної.

Розроблені Лесею Українкою світоглядно-філософські ідеї, найпослідовніше та найчіткіше «сформульовані» в художньо-образному ряді драм Лесі Українки, стильові особливості яких посідають особливе і гідне місце в світовій драматургії ХІХ – ХХ ст., як драми ідей, в яких чітко окреслюються екзистенційні концепти її драматургічної творчості. Власне, в драматичних поемах створюється новий образ світу, в якому філософськими узагальнювальними ідеями стали концепції А. Шопенгауера та Ф. Ніцше. Але, крім завершених філософських систем, запропонованих цими мислителями, формується нова філософська парадигма людського буття «в незавершеності», в рухові. І першим, хто спробував це пояснити, був Серен К'єркегор, який сформулював ідею про можливість і необхідність існування поряд один з одним одночасно різних «образів світу», що відтворюють специфіку неповторної екзистенційної особистості, згідно з якою кожний індивід має своє співвідношення чуттєвого і розумового, і це співвідношення увесь час перебуває в «плинному» стані, що і не дає можливості «схопити» саму сутність суб'єкта.

Таким чином, предметом філософствування, за С. К'єркегором, стає гармонія становлення, яка завжди

дисгармонічна. Саме в екзистенційній філософії основні засади вчення С. К'єркегора набувають повного тлумачення та певного завершення. Хоча Леся Українка не була безпосередньо знайома з ідеями цього філософа, звертання саме до його творчості видається необхідним, оскільки ознайомлення з його ідеями, що випередили епоху, дає можливість зрозуміти ті концепції, на ґрунті яких розгорталася творчість Лесі Українки, і які так чи інакше визначали її.

Говорячи про таку специфіку відтворення сутності людського буття, як самотність, Леся Українка виділяє творчість Гергарта Гауптмана, де самотність його героїв пояснюється середовищем, вихованням, і тому в них немає нічого містичного. І доки, на думку Лесі Українки, не змінені докорінно умови, що сформували самотність, для їх подолання потрібні лише воля до боротьби, героїчні зусилля. Поетеса визнає людську самотність, але ту, яку можна перебороти, виявивши певний героїзм, що змінить соціальні умови, що і породжують самотність. Отже, як зауважує сама Леся, «протест особистості проти середовища і поривання *ins Blaue* (у блакить), що його супроводжують, є необхідним моментом в історії кожного народу;

той момент, очевидно, тільки тепер наступив для мало-російської літератури» [Українка 1977: 58].

Леся Українка своєю творчістю і, насамперед, драматургічною, намагалась зобразити українське життя європейськими засобами. У цьому полягає особливість драматургічних пошуків. Зауважимо, що в драматичних поемах Лесі Українки виявляється тенденція, яка певною мірою є продовженням давніх світоглядних засад, на яких позначився національний менталітет українців, в центрі яких вирізняється індивідуалізм, або, точніше, те, що ми називаємо екзистенційним світовідчуванням.

Задовго до формулювання категоріально-поняттєвого апарату філософських концепцій екзистенціалізму, в українській філософії та літературі виникає екзистенційне світобачення, найпослідовніше виражене у сково-родинівській категорії «мікросвіту» та «сродної» праці. Згодом у Памфіла Юркевича воно формулюється як специфічна «філософія серця». Згідно з цими категоріями центром «самості», сутності людського буття є її неповторна наповненість. В цьому – один з основних принципів екзистенціалізму – визнання неповторної екзистенційності, плюралізму людського буття. І, разом з тим,

визначено і самий зміст цього екзистенціалізму – так званий кордоцентризм (тобто сердечність).

Започатковані Григорієм Сковородою ще в XVIII ст., ці екзистенційні тенденції ніколи не затухали в українській духовній культурі.

Нового змісту вони набувають у творчості Лесі Українки, особливо в її драматичних творах. Адже головною метою та змістом її драматургії є проблема свободи – свободи внутрішньої. Як це схоже на гайдеггерівське заперечення «усереднення», коли він показує фактичну несвободу *Sein* (Буття) в світі, коли воно так чи інакше нерозривно пов'язане з «Буттям в світі» (*In der Welt Sein*) із «Буттям з іншими» (*Mit Sein*), і, зрештою, розчиняється в безособовому «*das Man*» [Хайдеггер 1993: 165]. Або сартрівське твердження про те, що краще бути... кольоровою капустою або ж... чорнильницею, чим підкреслюється трагізм людського буття, яке «сплетене» із безлічі «функціональних ниток» та ролей, які взаємно «гасять» одна одну [Сартр 1989: 165]. Звідси стан вічної тривоги та страху. І вихід – лише в смерті у М. Гайдеггера, або лише у внутрішній свободі у Ж.-П. Сартра.

І все ж, при різноманітності героїв та народів, які наповнюють сторінки творів Лесі Українки, є те спільне,

що їх об'єднує. Це – нестримний і незламний потяг до свободи. Саме в умовах, коли свобода людини, її право на самовираження, від особистого («Адвокат Мартіан», «Одержима», «Руфін і Прісцилла», «У пущі» та інші) і до соціально-національного («Оргія», «Бояриня») повністю заперечуються, герої творів Лесі Українки стають перед тією екзистенційною «межею», яка змушує їх усвідомлювати необхідність та нездоланність для них ий-сакральнішого – Свободи. І тут, як і в пізніших романах Ж.-П. Сартра та А. Камю, свобода стає основним змістом життя людини, вірніше, не сама свобода, а пошук шляхів до неї, тобто вибір.

Крім поривань до свободи і проголошення можливості саме внутрішньої свободи, – важливою стороною є і те, що цінність та важливість цих ідей Лесі Українки показує певною мірою апофатично – тобто, так би мовити, «від противного». Так вона всіляко підкреслює трагізм особистості, яка відмовляється від своєї екзистенції, зраджує себе. Це і Лукаш, що, спокусившись побутовими зручностями, зраджує саму свою сутність – пісню, пісенність душі, чим губить і своє життя, і спопеляє Мавку; і Антей, який закінчив життя самогубством, і Дон Жуан, що кам'яніє,

відмовившись від власної сутності, – вічного пошуку свободи – погодившись проміняти її на роль «господаря».

Таким чином, у центрі буття тих героїв, якими наповнені драматичні твори Лесі Українки, є екзистенційне поняття «тотальної свободи». Пізніше у Ж.-П. Сартра ця концепція «тотальної свободи» стає самим змістом буття людського суспільства в цілому і кожної людської особистості зокрема. Людина «приречена» до свободи, сама ж свобода породжує і виражає себе в задумі, проектах, націленості на майбутнє. Але ж саме майбутнє не має визначеності, воно складається з безмежної кількості множин. Тому самою сутністю, «ядром» свободи стає саме вибір. Коли людина відмовляється від вибору, то тим самим вона вибирає саму відмову.

Таку характеристику сутності людського буття виділяє і Леся Українка, показуючи ситуацію вибору і позицію «вибір не вибирати». В кожній драмі саме ця проблема стає центральною, і всі герої, так чи інакше, потрапляють в екзистенційну, «межову ситуацію» вибору, існування на межі. Особливо яскраво це змальовано в драматичному творі, який лише в наші дні був оприлюднений. Йдеться про драму «Бояриня», головною темою якої і

є вибір свого ставлення до свого вибору – протидія тим, які пригноблюють Вітчизну, чи прийняття свого «рабства». В. Нарівська справедливо зазначає, що «Леся в своїх пошуках наблизилась до художньо-історичної сенсуальності доби Руїни через осмислення руїни людського духу, при цьому розглядаючи як історичний чинник стан душі. Період Руїни, коли Україна опинилася в ролі підлеглої Росії, був не просто руйнівним, він водночас ніс у собі відроджувальні моменти (за Лесею). Попри все Україна не була відторгнута від вічності як «безконечної тривалості», вона продовжувала існувати в часі. Це саме той стан, що осмислюється не на рівні свідомості, а на рівні інтуїції..., тобто рівні екзистенціальному, в основі якого завжди вибір» [Нарівська 1994: 49].

Драматичні твори Лесі Українки були сконцентровані на виявленні та виділенні основних характерологічних особливостей кожної екзистенції, кожного концепту, що визначали саму суть буття. Так, в основному, виділяється якась одна лінія в поведінці героїв драм – Тірца сумує за рідним краєм, Міріам втілює однакової міри і сили любов та ненависть. Кассандра – пророкує та подібне. Певною мірою це відповідає тим завданням, які ставила перед собою авторка. Адже при-

страсть, пафос, що характеризували героїв драматургії Лесі Українки, надавали їм не тільки певної однозначності, а й цілісності – ними володіла «одержимість» великою любов'ю до Вітчизни та служіння їй. Особливо цінним у Лесі Українки було те, що вона на відміну від представників європейської філософсько-мистецької та літературної думки, напружено розробляла не негативні сторони екзистенційного розуміння буття, а вичленовувала і глибоко розкривала «позитивні» екзистенціали. До того ж, створені нею неповторні особистості постійно перебуваючи в стані вибору, ніколи не були статичними.

У зв'язку з цим, особливе місце в її творчому доробку посідає драматична поема «Одержима». Образ жінки, одержимої вірністю вчителю, навіяний християнськими мотивами, започатковує галерею образів, яких раніше українська література не знала. Міріам і Месія обоє сповнені самопожертви. У цьому сутність їх «самості», але зміст її у кожного свій. Якщо у Месії це всепрощенська любов до всіх, то Міріам – насамперед, людина з притаманним їй розмаїттям людських почуттів.

В «Одержимій» – один з основних мотивів творчості Лесі Українки – непримиренність до будь-яких антигу-

манних ідей, вчинків – поглиблюється образом активної, діяльної любові, яка не відступає ні перед чим, навіть перед смертю, захищаючи свою високу місію. Це власне і становить сутність «одержимості», без якої неможливе самоусвідомлення індивідууму і народу. І хоча народ не завжди розуміє своїх пророків, вони, жертвуючи собою, стверджують нові ідеали, і тим самим відкривають шлях у майбутнє.

Екзистенційна орієнтація дозволяє Лесі Українці визначити як основну цінність – неповторність індивідуальної сутності буття. У її творчості стали узагальнювальними, сформульовані на засадах концепцій А. Шопенгауера, Ф. Ніцше, С. К'єркегора, ідеї, які й сприяли створенню нового образу світу, в центрі якого вирізняється особистість з екзистенційним світовідчуттям, що не знає «втоми духу», тому феномен «одержимості» постає визначальним, і герої драм, усвідомлюючи необхідність творчої свободи, вибору, перемагають людську самотність, проявивши героїзм, волю, щоб змінити ті соціальні умови, які її породили.

Досліджуючи самостворення, самоутвердження, самоусвідомлення особистості, яка знаходиться в межовій ситуації буття, Леся Українка формулює та запроваджує в інтелектуальний обіг такі екзистенційні концепти, як

Любов, Страждання, Зрада, Спокуса, Одержимість, Воля, Неволя, Вибір, Слава, Влада, що дають можливість окреслити всі екзистенціали та виміри буття індивіда «у світі» і «у собі», відкривши сутність людської екзистенції, що вирисовує, вибудовує, витворює себе.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аверинцев С. Поэтика ранневизантийской литературы. – М.:СОДА, 1997.
2. Аверинцев С. Софія-Логос. Словник. – К.: Дух і літера, 1999.
3. Ледбитер Ч. Ментальный план. – Riga: Dudkora inzetnieciba, 1937.
4. Нарівська В. Національний характер в українській прозі 50-70-х років ХХ століття. – Дніпропетровськ: Видво ДДУ, 1994.
5. Сартр Ж.-П. Экзистенция – это гуманизм // Сумерки богов – М.: Политиздат, 1989. – С. 112.
6. Українка Леся. [Винниченко] // Історія української літературної критики та літературознавства. Хрестоматія: В 3 кн. – К.: Либідь, 1998. – Кн. 2. – С. 319–337.
7. Українка Леся. Новейшая общественная драма // Українка Леся.
Твори: у 12 т. – К.: Наукова думка, 1977. – Т. 8. – С. 229–252.
8. Українка Леся. Твори: У 12 т. – К.: Наукова думка, 1997.
9. Хайдеггер М. Работы и размышления разных лет. – М.: Гнозис, 1993.

Olena Onufrienko

The article considers unique essence of human's existence as an absolute value. From this point of view, the author explores one of the most significant factors of Lesya Ukrainka's writings – the «phenomenon of obsession», which allowed her heroes comprehend the necessity of individual creative freedom, through which it becomes possible for them to overcome solitude: to paint out, to build out, to make out themselves.

Key words: love, obsession, existentialism, eternal femininity, choice, neo-romanticism, freedom.